

УДК 347.73

ПЕРІОДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНИ

Миргород Валерія Валеріївна,

аспірант кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки ННІ права, Сумський державний університет

Науковий керівник: Гаруст Юрій Віталійович,

д-р юрид. наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства ННІ права, Сумський державний університет

Запропоновано періодизацію становлення фінансової системи та як результат розділено на два основні періоди – становлення фінансової системи на території українських земель та становлення фінансової системи в Україні. Перший період включає в себе довгий проміжок часу (з часів Київської Русі та до моменту проголошення незалежності України) і цим самим дає нам змогу виділити основні етапи. Виокремлення етапів відбувається на основі історичних типів держави та державного управління: феодальний, змішаний та соціалістичний етапи.

Другий період характеризується наявністю незалежної, самостійної держави – України, факт чого задекларовано Актом проголошення незалежності та в подальшому Основним законом – Конституцією України, та починає свій відлік з 1991 року і триває до сьогодні.

В основу такого розподілу покладена позиція стосовно існування на території нинішніх земель України держави як продукту суспільного розвитку, який є складним соціальним явищем. Для становлення фінансової системи держави головним аспектом є не тільки наявність території як такої з де-юре визначеною самостійністю, а й проходження глибокого періоду становлення та визнання суверенітету. За весь період історії було зроблено безліч спроб втілити ідею незалежності та територіальної цілісності в життя, проте жодна з них не була доведена до кінця.

Охарактеризовано поняття фінансової системи України з економічної та правової точок зору з акцентуванням уваги на тому, що категорія «фінансова система держави» в юридичній точки зору має свої особливості та найбільш доцільно визначається як багаторівнева соціальна система, яка включає в себе врегульовану правовими нормами держави сукупність всіх наявних сфер фінансових відносин та відповідних суб'єктів таких відносин, які забезпечують збалансоване функціонування та взаємодію цих певних сфер та здійснюють управління ними.

В ході дослідження висвітлено питання стосовно головних чинників, які на нашу думку мали найбільший вплив на розвиток фінансової системи на території українських земель та в подальшому на фінансові відносини в Україні та на їх модернізацію та трансформацію.

Ключові слова: фінансова система, періоди становлення фінансової системи, історія розвитку фінансової системи, історичні типи держави та державного управління.

The article offers periodization of the financial system formation that resulted in the division into two main periods – the formation of the financial system on the territory of Ukrainian lands and the financial system formation in Ukraine. The first period includes a long length of time (from the days of Kievan Rus till the declaration of Ukrainian independence) and thereby allows us to identify the main stages. Distinguishing of the stages is based on historical types of state and public administration: feudal, mixed and socialistic stages.

The second period is characterized by the existence of the separate independent state – Ukraine and has begun its countdown since 1991 and continues till nowadays. The fact of independence was

proclaimed by The Act of Declaration of Independence and then by the Basic Law – The Constitution of Ukraine.

Such distinguishing is based on the position regarding the existence of a state, as a product of social development, which is a complex social phenomenon, on the territory of present Ukraine. The key aspect for the formation of the state financial system is not only availability of the territory itself, with de-jure defined independence, but also passing through the deep period of formation and recognition of sovereignty. A lot of attempts to embody the idea of independence and territorial integrity have been made during the entire period of history, but none of them were brought to the end.

The concept of financial system of Ukraine is characterized from the economic and legal perspectives with emphasis on the fact that the category “state financial system” has its own features from the legal perspective and is the most expedient defined as a multi-level social system, regulated by the state legal norms, which includes a collection of all existing fields of financial relations and the relevant entities of such relations, that provide a balanced functioning and interaction of these certain areas and manage them.

The research highlights issues of the main factors that, in our opinion, had the greatest impact on the financial system on the territory of Ukrainian lands and further financial relations in Ukraine, their modernization and transformation.

Keywords: financial system, periods of formation and development of the financial system, history of the development of the financial system, historical types of the state and state government.

Постановка проблеми. Категорія «фінансова система» є однією із ключових категорій в правовій науці. Адже як визначає Волошенюк О. В. фінансова система є невід’ємним компонентом державності, а теоретико-правовий аналіз сучасних проблем фінансових відносин та пошук ефективних моделей подолання кризових явищ має відбуватися через призму саме цієї категорії [3, с. 14].

Загалом, фінансова система пройшла досить складний шлях утворення, який, в першу чергу, зайняв великий проміжок часу, на що вплинуло безліч історичних подій та постійної зміни влади, а також враховуючи відсутність власної держави, а як результат і фінансової системи століттями. Навіть сьогодні ми не можемо з впевненістю говорити, що фінансова система України має сталий характер, тому що відбувається її постійна модернізація та еволюція, враховуючи політичний напрям розвитку держави. А тому дослідження питання історії становлення та розвитку фінансової системи України має велике значення для теорії та практики, бо сприяє побудові ефективної фінансової політики, національного та економічного зростання й покращення добробуту населення.

Аналіз дослідження даної проблеми. Проблематика історії становлення та

розвитку фінансової системи України на сьогодні є питанням відкритим та малодослідженим. Традиційно в науковій літературі, ми можемо спостерігати її висвітлення істориками на економістами-практиками без будь-якого систематичного аналізу та глибокого вивчення. Аналітичними питаннями займалися А. Гальчинський, Н. Дорофєєва, З. Комаринська, В. Ревегук, Г. Башнянин, О. Білоконенко, О. Гриценко, В. Грушко, О. Вовчак, М. Карлін, О. Кваша, С. Ковальчук, В. Лисицький, В. Міщенко, С. Науменко, Ю. Ніколенко, Л. Новосад, І. Сало, І. Форкун та інші. Але відсутність систематичних досліджень даної проблематики є несправедливою до даного питання, адже як зазначає Н. Луговенко, розуміння історії розвитку фінансової системи допоможе систематизувати ризики, краще розуміти політичні та економічні процеси в країні [12, с. 15].

Мета роботи. Дослідження еволюційного аспекту становлення фінансової системи в Україні, систематичний аналіз основних періодів формування та визначення основних чинників, які вплинули на всіх етапах розвитку.

Виклад основного матеріалу. Перш, ніж розглядати фінансову систему України в історичному аспекті, необхідно визначити сам зміст даної категорії. Єдиного,

законодавчо визначеного або науково прийнятого визначення даного поняття не має. З економічної точки зору фінансова система України – це сукупність специфічних груп фінансових відносин, завдяки яким утворюються, розподіляються та використовуються ті чи інші фонди коштів з метою задоволення різних за своїм змістом та обсягами суспільних потреб.

З правової точки зору під фінансовою системою прийнято розуміти сукупність та взаємозв'язок урегульованих фінансово-правовими нормами фінансових правовідносин, за допомогою яких держава, органи місцевого самоврядування формують, розподіляють та використовують централізовані та децентралізовані фонди коштів.

На нашу думку, найбільш ґрунтовною є позиція Гаруста Ю. В. стосовно визначення самого змісту поняття «фінансова система держави», відповідно до якого – це багаторівнева соціальна система, яка включає в себе врегульовану правовими нормами держави сукупність всіх наявних сфер фінансових відносин та відповідних суб'єктів таких відносин, які забезпечують збалансоване функціонування та взаємодію цих певних сфер та здійснюють управління ними [4, с. 31].

Що ж стосується історичного аспекту розвитку фінансової системи України, то її витоки починаються ще з часів, які передували утворенню Київської Русі та пройшли колосальний шлях різноманітних змін, перетворень та модернізацій.

Аналіз та дослідження даної проблеми має втілюватися в системному підході до дослідження. На нашу думку, вся сукупність поступового утворення в Україні окремих елементів фінансової системи держави може розподілитися на два основних періоди розвитку: до проголошення незалежності України та після 1991 року.

В основу такого розподілу покладена позиція стосовно існування на території нинішніх земель України держави як продукту суспільного розвитку, який є складним соціальним явищем. На нашу думку, говорити про іншу періодизацію розвитку фінансової системи в Україні є недоцільним, адже фінансова система є

невід'ємною складовою самої держави і існує в нерозривному зв'язку з нею. Для існування фінансової системи держави головним аспектом є не тільки наявність території як такої, з де-юре визначеною самостійністю, а й проходження глибокого періоду становлення та визнання суверенітету. За весь період історії було зроблено безліч спроб втілити ідею незалежності та територіальної цілісності в життя, проте жодна з них не була доведена до кінця.

Тому, враховуючи позицію стосовно встановлення періодів становлення та розвитку фінансової системи Україні до моменту проголошення незалежності в 1991 році та після, перш за все, пропонуємо більш детально проаналізувати перший період, який характеризує становлення фінансової системи на території українських земель.

Перший період увібрав в себе досить довгим часовим проміжком. На нашу думку, найбільш доцільним було б починати своє дослідження з часів Київської Русі. Хоча до цього часу на території нинішніх українських земель спостерігаються елементи зародження фінансових відносин, наприклад, в Скіфській державі, проте вони розвивалися на примітивному рівні, не говорячи вже про рівень їх нормативного закріплення. Фінансові відносини в Київській Русі мали більш сталий та глибокий характер, та відображають зародження базису нині існуючих характеристик відносин досліджуваної сфери.

Враховуючи факт тривалого становлення фінансової системи на території українських земель до моменту проголошення незалежності держави, найбільш доцільним було б виокремлення етапів такого розвитку, які б відображали головні особливості фінансових відносин та перебували у тісному взаємозв'язку з історичними типами держави.

Першому етапу періоду становлення фінансової системи на території українських земель відповідає феодальний тип держави та управління, для якого характерним є становий поділ суспільства та наявність кріпацтва має свої часові межі – з часів існування Київської Русі (причини визначення первісної часової межі обґрунтовані вище) і до середини XIX ст. (скасування кріпацтва).

Система фінансів за часів Київської Русі базувалася на збиранні податків як у натуральній, так і у грошовій формах (основним податком вважалося полюддя). Проте фіскальні операції проводилися хаотично, не планово та без відображення результатів, що негативно впливало на фінансовий стан держави. Як зазначає Канцір І. А., «... уперше певну регламентацію фіскальних норм було здійснено за часів князювання Ольги, а у фінансових операціях використовували державну грошову одиницю – гривню» [10, с. 223].

На рівні із готівковим грошима, в Київській Русі існував кредит, але не набув значного поширення як в Європі. У ті часи в русичів існував звичай давати речі в поклажу, тобто на зберігання, та брати відсотки з грошей та речей, що позичаються. Згодом такі традиції і звичаї набули статусу законодавства, що містило певні правила (вимоги) до кредитної діяльності в економіці Київської Русі. Зведення законів, що формувалося та регулювало систему майнових відносин, мало назву «Руська правда» Ярослава Мудрого 1019 р.

Окрім того, існували в початковому вигляді банківські установи та характерні кредитні відносини. «Псковська Судна грамота» приділяла велику увагу кредиту, трактуванню договору позики і питанням відсотків, мстилися правила застави як рухомого, так і нерухомого майна. Тут доцільним було б зазначити думку Луговенко Н. який вказує, що псковське право передбачало також спеціальні записи, які кредитор мав офіційно вести, та боргові розписки, векселі. Кредитні відносини настільки поширилися серед населення, що виникла необхідність формувати законодавчі вимоги до проведення кредитних операцій [12, с. 10].

Після татарської навали середини XIII ст. економічне життя Київської Русі погіршилося. Татарам треба було сплачувати значні збори, для чого народ вдавався до позик під великі відсотки, але не маючи можливості їх сплатити та повернути борг, потрапляв у рабство.

Упродовж другої половини XVI – XVII ст. фінансова система зазнала істотних змін, що були спричинені поділом України. У

Литовському князівстві основним податком вважалася сербина, у Польському королівстві – десятина на користь церкви та стація (натуральна повинність на тримання війська). Тобто, разом із втратою державності у середині XIV ст., фінансова система України та її складові визначали та регламентували іноземні держави (Польща, Литва, Угорщина, Молдавія).

У 1563 р., за часів гетьманування Б.Хмельницького, було організовано державну скарбницю, вперше запроваджено податкову систему, яка складалася із загальних податків (подимниці, стації та показенщини (акцизу)). Основне податкове навантаження було покладено на нижчі верстви населення, в той час, коли доходи української шляхти, козацької старшини і православного духовенства не оподатковувалися. Організатором казни та її управителем був гетьман, хоча фактично казна перебувала у віданні підскарб'я. Полковники і сотники управляли місцевими фінансами відповідних адміністративно-територіальних одиниць і військових підрозділів.

Канцір І. А. у своїй роботі «Еволюція становлення та розвитку фінансової системи України» говорить, що із посиленням гніту Російської імперії в Україні, її фінансове становище щоразу погіршувалося, наприклад існувала заборона експорту української продукції в Європу, на українське населення накладався тягар утримання російського війська, з обігу до російської скарбниці вилучалися золоті монети. Царат вимагав подавати йому достовірну інформацію про доходи та витрати української скарбниці [10, с. 225].

Ми підтримуємо вище зазначену позицію науковця, адже дійсно за царювання Петра I скарбницю в Україні було ліквідовано, почався вплив фінансових ресурсів у Росію. Останню спробу відстояти фінансову самостійність України зробив К. Розумовський, проте його спроба була невдалою, і разом із ліквідацією у 1764 р. інституту Гетьманства, фінансову систему України було об'єднано з фінансовою системою Російської імперії.

В умовах промислового розвитку, російський уряд розглядав як одне із

першочергових завдань – вдосконалення кредитної системи. У 1817 р. через збільшення кількості кредитних закладів у Росії та розширення їхньої діяльності виникла Рада державних кредитних установ. Цього ж року замість облікових контор було створено при Асигнаційному банку Державний комерційний банк для розширення кредиту промисловості й торгівлі. Відділи банку працювали в більшості великих міст імперії Романових: Одесі, Харкові, Києві та інших містах. Цей банк здійснював операції приймання вкладів на зберігання, вкладів з відсотків (банк платив закладами спочатку 5%, а потім 4%), видання позик під заставу товарів і облік векселів. Комерційний банк кредитував торгівлю і частково промисловість. Промисловість кредитували й інші кредитні установи: «Фонд для посилення виробництва солдатських суконов», «Мануфактурний капітал» та інші.

Царський уряд передбачав неминучість селянської реформи, змушений був вживати заходів, спрямованих на зміну всієї системи державних кредитних установ. Позиковий банк було скасовано. Так само було ліквідовано і Державний комерційний банк з переданням усіх справ Державному банку (1860 р.). На останній було покладено завдання зміцнити грошову та фінансову системи. Банк мав право обліковувати векселі та інші термінові папери, видавати позики, за винятком іпотечних, купувати і продавати золото, срібло та цінні папери, приймати вклади на зберігання на іпотечний рахунок тощо. Однак він не мав право самостійної емісії, а лише випускав кредитні білети на вимогу уряду.

Іпотечний тривалий кредит могли надавати десять акціонерних земельних банків і два великих державних банки – Селянський поземельний банк (1883 р.), Дворянський земельний банк (1885 р.), а також міські кредитні товариства.

Особливу увагу на початку XIX ст. почали приділяти кредитним відносинам. Так Савчук М.І. зазначає, що саме в цей час виникли органи кредитування торгівлі. У 1806 р. в Одесі та Феодосії було відкрито філії Дисконтної контори, заснованої в Петербурзі в 1798 р. Після її реорганізації на Державний

комерційний банк останній мав контори в Одесі (з 1819 р.), Києві (з 1839 р.), Харкові (з 1843 р.), Полтаві (з 1852 р.). Чималим кредитним центром у 30-50-х рр. XIX ст. був Бердичів, де було зосереджено 8 банківських домів. Тут діяло (до 1839 р.) агентство Польського банку (Варшава) [19, с. 14]. Значні кредитні операції здійснювалися через Київський контрактний ярмарок. Ці операції здебільшого зводилися до надання позик великим землевласникам під майбутні урожаї.

Селянська реформа врешті решт відбулася відбулась на всій території українських земель. Так, в 1848 році на Галичині, Закарпатті та Буковині було ліквідовано кріпацтво, а в 1861 році вже і імператор Російської імперії Олександр II підписав Маніфест і серію законів про скасування кріпацтва. Саме цей час і можна вважати граничною часовою межею першого етапу періоду становлення фінансової системи на території українських земель.

Хоча історично наступним типом держави та державного управління, який вчені-історики визначають є капіталістичний, проте говорячи про існування та розвиток фінансових відносин на території сучасної України, а також враховуючи всі подальші історичні події, які вплинули на політичне та економічне життя суспільства, говорити про його існування в чистому вигляді неможливо.

Тому, на нашу думку, другим етапом становлення фінансової системи на території українських земель є змішаний етап, якому притаманний перехідний характер утворення та розвитку фінансових відносин. Даний етап бере свій початок з середини XIX ст. (часу скасування кріпацтва) і триває до 1917 року (виникнення радянської республіки). Для даного етапу характерним є функціонування всіх тим елементів фінансової системи, яким почали приділяти особливу увагу ще з початку XIX ст.: фінансові відносини увібрали в себе вектор модернізації та намагалися якомога більше відповідати тогочасним потребам суспільства.

Проте в лютому-березні 1917 року в Росії виникають Ради як єдині органи робітничих та селянських депутатів, що проіснували приблизно 73 роки. І саме ці події дають нам відлік третього етапу становлення фінансової

системи та відображають формування соціалістичного типу держави та державного управління, економічною основою якого визнається суспільна власність на основні засоби виробництва, а також уособлюється ідея держави – диктатури пролетаріату.

На території українських земель після проголошення Української Народної республіки її уряд почав формувати власний бюджет на 1918 рік, але зіткнувся з проблемою його наповнення. Тому всі податки, які сплачувалися на території УНР, оголошувалися власністю щойно народженої держави і мали надходити до її Головної скарбниці. Контора Державного банку Росії в Києві була перетворена в Український Державний банк. Водночас відділення всіх інших державних російських банків ліквідовувалися, запроваджувалося примусове вилучення готівки з кас промислових, торговельних та інших комерційних закладів. Їх кошти, крім виплати заробітної плати, мали надходити до ощадних кас. З метою зміцнення економічного суверенітету Генеральний Секретаріат вирішив запровадити власну національну валюту. Вайсберг Р. Е. у своєму дослідженні зазначає, що 23 грудня 1917 року Центральна Рада прийняла Тимчасовий закон про випуск Українським Державним банком кредитних білетів на суму 500 млн. крб., а з 1-го березня 1918 року ввела нову монетарну систему. За грошову одиницю було визнано забезпечену золотом гривню, яка ділилася на 100 шагів. Дві гривні були еквівалентними одному російському карбованцеві емісії 1917 року [2, с. 49].

Як вказує Ревегук В. Я. створити національну фінансову систему урядові УНР не вдалося [18, с. 102]. З цією позицією неможливо не погодитися, адже утворений у Харкові у грудні 1917 року більшовицький уряд намагався організувати власну фінансову систему. В середині грудня 1917 року він перетворив одну з найбільших в Україні Харківську контору Державного банку Росії та інші фінансові установи України Харківської губернії на загальноукраїнські. Постановою від 20 грудня 1917 року встановлювався єдиний з Радянською Росією грошовий обіг. Випущені

Українською Центральною Радою карбованці оголошувалися недійсними.

У січні 1918 року органи радянської влади розпочали ревізію сейфів у приватних комерційних банках. Знайдена там готівка вносила на поточні рахунки клієнтів у Державному банку, а золото і коштовності конфіскувалися. Сейфи, що належали особам, які ухилялися від ревізії, розпечатувалися і їх цінності передавалися у власність більшовицького режиму. Одночасно Південна обласна рада народного господарства постановою від 19 лютого 1918 року зобов'язала місцеві ради встановити контроль над фінансовою діяльністю комерційних банків, ощадних кас та кредитних установ, які мали щотижня подавати відомості про стан поточних рахунків юридичних та фізичних осіб. Видача готівки в одні руки обмежувалася 100 крб. на тиждень. Вклади клієнтів і відсотки на них поки що визначалися недоторканими.

З метою подолання фінансової кризи окремі органи радянської влади вдавалися до випуску різного роду сурогатів грошей. Так, Слав'янська рада робітничих депутатів у березні 1918 року випустила бони на один мільйон карбованців. Робітники шахт і промислових підприємств Юзівки у квітні цього ж року одержували зарплату лише на третину грошима, решту – бонами [5, с. 141]. Узаконюючи ці види сурогатів грошей, радянська влада, проте, не ліквідувала гострої нестачі обігових коштів. Тому доводилось вдаватися й до інших методів наповнення місцевих бюджетів. 1-го березня виконком Харківської ради вирішив в обов'язковому порядку провести серед буржуазії міста одномільйонну короткотермінову позику.

У зв'язку з наступом айстро-німецьких та українських військ більшовики не встигли провести націоналізацію комерційних банків. Навпаки, у кінці березня 1918 року приватним банкам Харкова була повернута частина вилученої раніше готівки, але забрані у сейфах цінності були втрачені їх власниками назавжди.

В Державному архіві Полтавської області збереглась інформація, про те, що 17 березня 1918 року прибуті з Лохвиці загони більшовиків наклали на жителів Гадяча контрибуцію в розмірі 30 тисяч карбованців і

почали їх грабувати, забираючи в першу чергу продукти, коштовності, гроші. В останній день перед утечею вони пограбували й повітове казначейство, забравши 16 тисяч карбованців готівки та більше ніж на 2,1 млн. карбованців цінних паперів. У Зінькові червоногвардійці забрали з казначейства 211 тисяч карбованців і вирушили до Охтирки, а в містечку Грунь, переобтяжені награваним, зупинилися на ночівлю. Там місцеві жителі пов'язали їх уночі й відправили до тюрми. Українській державі було повернуто 452 тис. крб. Це був один з небагатьох випадків, коли українцям удалося запобігти вивезенню до Росії награваного майна і коштів [6, с. 24].

Таким чином, погоджуємося з позицією Ревежук В. Я. з приводу того, що під час першого приходу російських більшовиків в Україну народному господарству республіки було завдано непоправних утрат [18, с. 103]. Адже була зруйнована й національна фінансова система, яка тільки-но почала налагоджуватися Центральною Радою. Новації радянської влади в царині фінансової політики зводилися в основному до відвертого грабежу населення шляхом накладання контрибуцій і примусового вилучення цінностей та заощаджень.

Урядові гетьмана П. Скоропадського вдалося поліпшити фінансовий стан та грошовий обіг в Україні. Фінансову політику уряду визначала Фінансова рада, членів якої призначав гетьман, але в обов'язковому порядку до неї входили отаман (голова) Ради Міністрів, міністр фінансів і Державний контролер. Фінансова рада проводила політику, спрямовану на подолання інфляції та спекуляції продуктами харчування. У червні 1918 року Міністерство продовольчих справ затвердило тверді державні ціни на зернові культури й крупи з них, а 22 липня уряд гетьмана прийняв постанову «Про припинення спекулятивного зростання цін на велику рогату худобу, овець, свиней, вироби з них та сало», яка визначала порядок купівлі й тверді ціни на худобу і м'ясні продукти [8, с. 194].

У спадок від більшовицького режиму гетьманському урядові дісталася значна заборгованість із заробітної платив сім категоріям населення, але особливо гостро її

відчували робітники. У травні 1918 року почалися страйки, які охопили металургійні підприємства Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси і Миколаєва. Щоб збити гостру фінансової кризи та розв'язати проблему обігових коштів, уряд тимчасово дозволив перебувати в обігу царських банкнот, «жеренок» Тимчасового уряду, карбованців УНР, німецьких марок й австрійських крон. Це був тимчасовий захід до запровадження єдиної української грошової одиниці – гривні, яка друкувалася в Німеччині та поступово замінювала всі інші грошові знаки. Всього протягом 1918 року Центральною Радою й Українською державою гетьмана П. Скоропадського було випущено карбованців і гривень на суму близько 3,1 млрд.

Після другої більшовицької окупації в Україні 22 січня 1919 року Раднарком УСРР оголосив про націоналізацію акціонерних комерційних банків і банківських контор, які об'єднувалися з Державним банком, утворивши тим самим єдиний Народний банк. З цією метою при Наркомфіні УСРР було створене спеціальне управління у справах приватних банків, а при фінансовому відділі Харківської ради – комісаріат, який займався їх націоналізацією. Націоналізація фінансових установ проходила у складних умовах. У більшовиків не було відданих радянській владі спеціалістів банківської справи, тривалим був процес стягнення заборгованості по кредитах з приватних підприємств і фізичних осіб.

7 березня 1919 року уряд УСРР прийняв постанову про об'єднання господарських органів і банківської системи України з радянською Росією з тим, щоб Народний банк РСФРР поширив свою діяльність на територію республіки. Не маючи власної грошової системи, Раднарком УСРР для вирішення нагальних потреб покладався на фінансові надходження з більшовицької Росії, позаяк реальні механізми управління народним господарством республіки перебували в Москві, а в Україні знаходилися лише їх обласні філії. Протягом 1919 року, не рахуючи відправки коштів через військово-польові каси і безпосереднього забезпечення центральними відомствами РСФРР своїх місцевих структур, до України надійшло 13

115млн. крб., а в 1920 році – 13 789 млн.крб., що становило відповідно 8 і 14 відсотків загального випуску грошової маси в РСФРР. Проте заявки Раднаркому УСРР на кошти задовольнялися лише в межах 26-28 відсотків від їх потреб [14, с. 43].

У зв'язку з тим, що фінансових надходжень з Москви було явно недостатньо, нарком фінансів УСРР 1-ого лютого 1919 року видав наказ, згідно з яким дозволялося тимчасово користуватися грошовими знаками, які були випущені царським, Тимчасовим, білогвардійським й українським національними урядами, а також різноманітними сурогатами грошей, у тому числі облігаціями «Позики Свободи», купонами державних внутрішніх позик, облігаціями міських і земських кредитних установ та ін. Їх цінова вартість часто визначалася зовнішнім виглядом банкнот. Але гроші знецінювалися швидше, ніж зростала їх маса в обігу.

Реверук В. Я. зазначає, що з метою угальмування «фінансового голоду», уряд УСРР поширив на територію республіки чинність нормативних актів РСФРР про обов'язкові безготівкові розрахунки між радянськими установами й націоналізованими установами та заборону вдаватися до приватних посередників і постачальників [17, с. 49]. Взаємні розрахунки між радянськими установами та національними підприємствами мали відбуватися шляхом перерахування відповідних сум з одного рахунку на інший. Для втілення принципу «єдності каси» в господарські відносини при Наркомфіні УСРР була створена спеціальна комісія, яка 3 березня визнала, що «єдність каси мусить стати основним принципом фінансової політики Республіки». Утілити цей принцип у практику не вдалося: досить коротким було існування радянської влади в Україні в 1919 році, а також більшість промислових підприємств усе ще перебувала в приватних руках і товарно-грошові відносини продовжували існувати. Крім того, безготівкові розрахунки не зупинили зростання потреб радянської влади у готівці, яка була потрібна для виплати заробітної плати, грошового утримання червоноармійців, розрахунків на вільному

ринку між об'єктами приватної власності тощо.

Як і в попередній період існування радянської влади в країні, більшовики намагалися розв'язати фінансові проблеми з допомогою надзвичайних податків та контрибуцій, що ніякими нормативними актами не регулювалися. Цей метод мобілізації коштів остаточно дезорганізував фінансову справу в Україні. Контрибуції стягувалися не лише із фізичних осіб (заможних верств населення), але й з приватних підприємств, чим підривали їх фінансовий стан і виробничу діяльність. До того ж вони накладалися хаотично, стягувалися примусово, тому об'єкти оподаткування як могли ухилялися від їх виконання.

Декретом Раднаркому УСРР від 14 лютого 1919 року місцевим радам було надане право, виходячи з їх фінансових потреб, замість контрибуцій накладати одноразові надзвичайні податки, що власне, було тим самим [16, с. 81]. При цьому податки мали сплачуватися лише готівкою до республіканської скарбниці, звідти – вже місцевим радам для покриття їх витрат згідно затвердженими кошторисами.

Таким чином, не змінюючи конфіскаційного характеру надзвичайних податків, був зроблений перший крок до централізації фінансової справи через обмеження повноважень місцевих рад.

Постановою від 17 березня 1919 року Раднарком УСРР дозволив губвиконкомам уводити поземельний, подохідний і промисловий податки, додаткові збори до основного промислового податку та надбавки в розмірі не більше ніж 40 відсотків до державного прогресивно-подохідного податку [16, с. 84]. Причому розмір оподаткування промислових підприємств не мали перевищувати 1 відсотка валового обороту. Вжиті заходи також не розв'язували проблеми наповнення загальнореспубліканського і місцевих бюджетів, оскільки у зв'язку із поглибленням процесів націоналізації (одержавлення) основних засобів виробництва об'єкти оподаткування частково зникли, частково поховалися.

Гостра фінансова криза змусила уряд УСРР знову вдатися до власної емісії та випуску різноманітних сурогатів грошей. Як зазначає Ревегук В. Я. [17, с. 116] улітку 1919 року Київська окружна контора Народного банку випустила 45 млн. карбованців купонами вартістю 10 крб. У зв'язку із прогресивною інфляцією в Одесі також почали друкувати власні гроші, в тому числі українські, радянські та денікінські. Їх випуск продовжувався до середини 1920 року.

Проте необхідно звернути увагу на той факт, що негативні наслідки неконтрольованої емісії привели до ще більшого розбалансування грошового обігу в УСРР, який продовжував залежати від фінансових надходжень з РСФРР. Темпи емісії, яка стрімко збільшувалася, неминуче вела до падіння купівельної спроможності карбованця. Зростання в обігу номінальної грошової маси супроводжувалося скороченням їх реальної вартості. Темпи знецінення випереджали темпи емісії грошей.

По мірі натуралізації та господарських відносин в УСРР посилювався процес об'єднання фінансової та банківської систем та їх уніфікація з РСФРР. Як вказує Саженюк С. Н., тогочасне народне господарство республіки після остаточного утвердження більшовицької диктатури поступово переходило на кошторисно-бюджетне фінансування з Москви і зводилось до видачі грошей з казначейства [20, с. 75].

Випущені урядами УНР, Української держави і Денікіна грошові знаки анулювалися та вилучалися з обігу, але з частковою компенсацією, розміри якої не регламентувалися в загальноукраїнському масштабі й залежали від ініціативи та фінансових можливостей місцевих рад.

Перші звіти про націоналізацію банківських установ почали надходити до Харкова у серпні 1920 року, але навіть через півроку їх ліквідація була завершена лише в Кременчуцькій, Миколаївській і Полтавській губерніях. З поточних рахунках клієнтів у дохід радянської держави були списані значні суми та конфісковані гроші й цінності, які ще знаходилися в сейфах [8, с. 56].

Провівши націоналізацію землі, більшовицький режим, проте, не встановив у загальноукраїнському масштабі

сільськогосподарського податку, але місцеві ради часто вводили його самостійно і, незважаючи на запроваджену в 1919 році продовольчу розкладку, намагалися стягувати податок силою. При цьому розміри сільськогосподарського податку визначали довільно, виходячи із власних фінансових потреб. Так, Полтавський губвиконком у 1919 році встановив податок на землю у розмірі 37 крб. з десятини, що приблизно відповідало вартості двох пудів хліба за твердими державними цінами, а згідно з рішенням губ ревкому від 31 січня 1920 року кожна десятина землі вже обкладалася одноразовим податком у 300 крб.

Формування місцевих бюджетів в окремих губерніях України залежало від воєнно-політичної ситуації на зовнішніх та внутрішніх фронтах боротьби за державність України та інтенсивності запровадження «воєнно-комуністичних» заходів на контрольованих більшовиками територіях. У бюджеті Київської губернії на 1920 рік прибутки від державного майна і націоналізованих підприємств становили 97,6 відсотка, а податки і збори 0,43 відсотка (76 млн. крб.), при цьому 45,5 млн.крб. становили недоїмки за попередні роки, бо на середину 1920 року стягнення майже всіх прямих і непрямих податків припинилося.

У другій половині 1920 року витратна частина місцевих бюджетів покривалася майже виключно за рахунок надходжень із центру. Тому постановою Всеукраїнського ЦВК від 18 червня 1920 року поділ бюджетів на загальноукраїнський і місцеві було скасовано.

Натуралізація господарських відносин, заборона вільної торгівлі, введення загальної трудової повинності, безготівкових розрахунків і продовольчої розкладки привели до згортання товарно-грошових відносин та ринкової економіки. Такої ж позиції дотримується і Ревегук В. Я. зазначаючи, що переконавшись у безперспективності будівництва без ринкової централізовано-розподільної економіки, керівництво РКП/б/у березні 1921 року тимчасово від неї відмовилося, проголосивши перехід до нової економічної політики [18, с. 106].

Із запровадженням НЕПу у 1921 р. змінилися і напрямки фінансово-економічної політики держави, зокрема основними її чинниками були: відновлення стабільних торговельних і фінансових відносин, запровадження стійкої грошової одиниці, дозвіл на приватну торгівлю, денационалізація малих і середніх підприємств, зменшення впливу держави на фінансово-економічний сектор, введення єдиної податкової системи, створення ощадних кас та Ощадного банку.

За кредитною реформою 1930 – 1932 рр. замість контор та філій галузевих банків було засновано контори спеціалізованих банків довготермінових вкладів: Промбанк, Сільгоспбанк, Цекомбанк, Всекомбанк, який у 1936 р. перетворений на Торгбанк. У цьому ж році в Україні було ліквідовано Всеукраїнську контору Держбанку, а всі обласні контори безпосередньо підпорядковувалися Москві.

Лише, як вказує Луговенко Н. у своєму дослідженні «Проблеми запровадження та розвитку кредитно-банківської системи в Україні: порівняльний аналіз», в 1948 р. на прохання уряду України було створено апарат Уповноваженого Державного банку на Україні, який виконував обов'язки центрального банку, не маючи права емісії грошей без дозволу Москви [12, с. 59].

Внаслідок здійснення у 30-х роках податкової реформи були уніфіковані платежі підприємств. Замість великої кількості платежів підприємств до бюджету було встановлено два: податок з обігу і відрахування від прибутку підприємств і організацій. Таким чином підвищувалася зацікавленість кожного підприємства у збільшенні прибутку.

Фінансова система України як адміністративно-територіальної складової СРСР існувала символічно, оскільки податкову систему, бюджет та інші її елементи затверджував і управляв уряд СРСР. З України продовжувався відплив фінансових ресурсів, і відповідно, вона була позбавлена залишків національної економіки.

Досліджуючи третій етап становлення фінансової системи на території українських земель, підтримуємо позицію Уткіної М. С. стосовно того, що фінансова система цього

часу відповідала типовим нормам всіх республік та полягала безпосередньо у націоналізації банків, а всі фінансові органи були підпорядковані РСФРР [22, с. 202].

Сутність фінансової системи тих часів полягала у формуванні раціональної структури суспільного виробництва, підвищенні ефективності використання трудових, матеріальних та грошових ресурсів і природних багатств на користь прискорення темпів комуністичного будівництва, зростання народного добробуту і зміцнення обороноздатності країни. В свою чергу, фінанси підприємств соціалістичних республік і галузей господарства, загальнодержавні фінанси склали безпосередньо фінанси СРСР. У той же час, дані фінанси створюють вихідну ланку системи фінансів, оскільки вони є взаємозалежними із матеріальним виробництвом, де створюються сукупний суспільний продукт і національний дохід – джерела фінансових ресурсів соціалістичного суспільства. Дані фінансові відносини мали законодавче підґрунтя та регламентувалися «Положенням про соціалістичне державне виробництво» від 04.10.1965 року.

Як ми бачимо, в часових межах першого періоду становлення фінансової системи на території українських земель відбувалося своєрідне зародження кожного елементу такої системи. Вони піддавалися постійним змінам та нововведенням, які більше нагадували експерименти. У зв'язку із постійною зміною влади, а також відсутністю територіальної цілісності країни, досить часто, навіть, не можливо визначити наскільки ефективною була та чи інша модель побудови та на які ризики ми можемо чекати далі.

Наступний, другий період становлення фінансової системи в Україні починає свій відлік від 1991 року – року проголошення незалежності України та є новою сторінкою у дослідженні фінансових відносин нашої країни. Даний період почав свій відлік не на пустому місці – він трансформувалася та увібрав у себе всі основи та базиси, які були закладені раніше та поставив перед фінансовою системою такі завдання, як вихід з економічної кризи, досягнення

макроекономічної стабільності та ефективності розподілу ресурсів.

На позачерговій сесії Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 року було ухвалено один із найцінніших документів за всю історію спроб створити незалежну державу – Акт проголошення незалежності, яким покладено край існуванню Української Радянської Соціалістичної Республіки. Разом з цим Актом, 24 серпня 1991 року також були прийняті Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» та Постанова Верховної Ради України «Про військові формування на Україні».

Напередодні ухвалення таких важливих для майбутнього країни документів, 5 грудня 1990 року, був прийнятий Закон «Про бюджетну систему Української РСР», який став першим кроком на шляху подолання жорсткої централізації бюджетних відносин, їх демократизації, переходом від повної залежності республіки від союзного центру, а місцевих рад від республіканського уряду до засад самостійності та самоврядування. Цей Закон закріплював правові засади бюджетного устрою, основи фінансових взаємовідносин, склад доходів і видатків республіканського бюджету і місцевих бюджетів, загалом окреслював бюджетну процедуру. Слід погодитися з позицією Шемшученко Ю. С. з приводу того, що Закон відіграв велику позитивну роль у формуванні нових засад бюджетного устрою України, взаємозв'язків між ланками бюджетної системи, забезпечення розвитку місцевого самоврядування в Україні незалежною фінансовою базою [23, с. 408].

20 березня 1991 року було прийнято Закон України «Про банки та банківську діяльність» за яким на базі Української республіканської контори Державного банку СРСР створено Національний банк України. Декларація про державний суверенітет та Закон «Про економічну самостійність Української РСР», які законодавчо закріпили за українською державою право самостійного формування власної банківської системи, стали базою для створення нових комерційних банків.

Наступним великим для держави кроком стало ухвалення 28 червня 1996 року на 5-й сесії Верховної Ради України Основного

закону держави України – Конституції України.

Говорячи про фінансову систему України, то необхідно вказати, що завдяки Конституції України, на сьогодні вона функціонує в чітких, регламентованих межах та має подальшу визначену правову базу, в основі якої знаходиться Основний закон держави.

Відповідно до ст. 92 Конституції України, «виключно Законами України встановлюється»:

- Державний бюджет України та бюджетна система держави;
- система оподаткування, податки і збори;
- засади створення та функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків;
- статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України;
- порядок утворення та погашення внутрішнього і зовнішнього державного боргу;
- порядок випуску і обігу державних цінних паперів, їх види і типи.

Також саме Конституцією України визначені основні суб'єкти фінансової системи України та регламентовані їх повноваження з чітко визначеними та встановленими межами.

Поступово законодавче регулювання сфери фінансових відносин в Україні почало набирати рис кодифікації.

Так, великим проривом стало прийняття Бюджетного кодексу України, ухваленого 21 червня 2001 року, та який почав свою дію вже з 24 липня 2001 року. Цим Кодексом визначалися засади бюджетної системи України, її структуру, принципи, правові засади функціонування, основи бюджетного процесу і бюджетних відносин та відповідальність за порушення бюджетного законодавства. Кодекс регулював відносин, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів та розгляду звітів про їх виконання, а також контролю за виконанням Державного бюджету України та місцевих бюджетів. Даним Кодексом було замінено Закон України «Про бюджетну систему України».

Податковий кодекс України – кодифікований закон України, який регулює відносини, що виникають у сфері справляння

податків і зборів. В ньому вперше в Україні (прийнятий 2 грудня 2010 року) здійснено об'єднання в одному нормативно-правовому акті норм права, якими врегульовано відносини в сфері оподаткування. Проте, необхідно вказати і той факт, що Податковий кодекс України є дуже нестабільний та він швидко змінюється, так наприклад, зміни до нього почали вноситися ще до набрання чинності.

Засади організації та здійснення митної справи в Україні з 13 березня 2012 року почали визначатися Митним кодексом України, який і до сьогодні регулює економічні, організаційні, правові, кадрові та соціальні аспекти діяльності митної служби України.

На жаль, навіть враховуючи все вище викладене, законодавча база в сфері фінансових відносин України має досить фрагментарний та неповний характер з відсутністю чіткої єдино визначеною системою, цим самим утворює великі прогалини у формуванні належного рівня функціонування фінансової системи в Україні.

Висновки. Фінансова система – це один із основних елементів кожної держави та є явищем об'єктивним, адже, як ми можемо бачити, фінансова система почала зароджуватися вже на початковому етапі зародження і самої держави на території українських земель та окремі елементи нерозривно з нею існували протягом усього часу підйому і падіння самої ідеї державності та незалежності. Враховуючи всю сукупність історичних подій, фінансова система Україна пройшла складний шлях становлення.

З метою кращого вивчення та вичленення досвіду попередніх років, найбільш доцільно було б визначення двох основних періодів – становлення фінансової системи на території українських земель (з часів Київської Русі і до 1991 року) та становлення фінансової системи в Україні (з проголошення незалежності і до сьогодні). Враховуючи той факт, що перший період пройшов у своєму розвитку довгий час трансформування, на

нашу думку, найбільш доцільним є виділення основних етапів такого становлення.

Окреслення етапів увібрало в себе позицію стосовно необхідного розподілу в залежності від історичних типів держави та державного управління. Так нами було визначено три основні етапи – феодалський, змішаний та соціалістичний.

Хоча період становлення фінансової системи на території українських земель дав нам базис для сучасного погляду та подальшої модернізації фінансових відносин в Україні, але під час аналізу і дослідження відбулося виділення головних чинників, які впливали на розвиток фінансової відносин:

- відсутність власної суверенної, незалежної держави;
- не достатній рівень економічної освіти населення українських земель;
- відсутність грамотної системи податків і зборів; не активна участь населення у фінансових нововведеннях в державі (в розвитку кредитної та банківської систем), адже населення знаходилося за межею бідності;
- повільний темп реформ без чіткого вектору та бажання встановлення стабільності в країні, відсутність будь-яких стратегій та тактик в реформування фінансової системи, а як результат і відсутність її ефективного функціонування;
- великий вплив звичаїв, традицій та права інших країн, які не завжди могли відповідати ментальності українського суспільства.

Кожному з визначених періодів притаманні свої особливості, які в повній мірі віддзеркалюють потреби відповідного часу та суспільства. Враховуючи факт відсутності територіальної цілісності та незалежності України до 1991 року, не можна говорити і про становлення та вибору єдиного вектору функціонування та розвитку і фінансової системи. Проте, станом на сьогодні, ми маємо всі можливості побудувати цілісну та повну систему, враховуючи і історичний досвід, і досвід інших країн світу вже сьогодні.

Використана література:

1. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
2. Вайсберг Р.Е. (Миссин) / Р.Е. Вайсберг (Миссин). – М.: Вид-во Держплану СРСР, 1925. – 243с.
3. Волошенюк О. В. Фінансова система як невід'ємний компонент державності Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення [Текст]: збірник тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (4-5 червня 2010 року) / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – 308 с.
4. Гаруст Ю. В., Кобзева Т. А. Організаційно-правова структура фінансової системи України за сферами виникнення фінансових відносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.google.com.ua/url?AFQjCNF0UMO0ydcKQIxYcrJ-bgk49CImPg&bvm=bv.135475266,d.bGg>
5. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р-916. – Оп.2. – Спр.212ю – Арк. 141.
6. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-165. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.24.
7. Дмитренко Е.С. Фінансове право України. Загальна частина: Навчальний посібник. – К. : Алерта; КНТ, 206. – 376 с. (С.16).
8. Журнал Київської губернської економічної наради. – К., 1921. - №1. – 194с.
9. Закон України «Про банки та банківську діяльність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.
10. Канцір І. А. Еволюція становлення та розвитку фінансової системи України Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2011. – Вип. :21.14. – С. 222-226.
11. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad&bvm=bv.135475266,d.bGg>
12. Луговенко Н. Проблеми запровадження та розвитку кредитно-банківської системи в Україні: порівняльний аналіз Науковий вісник «Демократичне врядування», - 2011. Вип.8
13. Митний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>
14. Наше денежное обращение. Сборник материалов по истории денежного обращения в 1914-1925 гг. – М. : Изд-во НКФ СССР, 1926. – 296с.
15. Податковий кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
16. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 р. – серпень 1919 р.). – Збірник документів та матеріалів. – К. : Політвидання УРСР, 1962. – 646с.
17. Ревегук В. Полтавщина в перший рік Української революції. Доба Центральної Ради / В. Ревегук. – Полтава : ВД «Школа», 2007. – 590с.
18. Ревегук В. Я. Фінансові системи України в 1917-1921роках : історичний аспект / Історична пам'ять, 2012. - №28. – С.100-108.
19. Савлук М. І. Нова національна валюта «гривня» працює на економіку України / М.І. Савлук // Фінанси України [Текст]. – 1997. – №2. – С.13-17.
20. Саженок С. Н. Боротьба трудящих України проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції в 1918 р. / С. Н. Саженок. – К. : Політвидав України, 1958. – 232 с.
21. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. 2-ое издание. – Харьков: Изд-во НКФ УССР, 1920. – №10. – Ст.58.
22. Уткіна М. С. Історико-правові аспекти становлення фінансової системи України // Форум права. – 2015. – №5. – С. 199-203.
23. Шемшученко Ю. С. Державотворення і право творення в Україні : досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю. С. Шемшученка : монографія. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – 656 с.